

нили величезний вплив на його антропологічні погляди. Козацький етос, на цінностях якого виховувався Г.Сковорода, дав йому тот зразок, еталон, який він пізніше осмислив і розвинув у своїй філософії. Постійна робота над собою, максимальна реалізація своїх талантів, сил у земному житті, усвідомлення власної гідності – характерні риси козацького етосу, його нормативні вимоги. Філософ поєднав козацький етос із просвітницьким баченням людини, закладених у неї можливостей і поклав в основу свого ідеалу “духовної людини”. Якщо козацький етос підтримував волелюбний дух українського народу, стимулював постійну боротьбу за волю, то сквородинський етос є дієвим для людей як фізичної, так і розумової праці

Антропологія і, ширше, вся філософія Г.Сковороди виступає як філософська рефлексія козацтва в особі його представника над своїм життєвим ідеалом.

Список літератури

1. Костомаров М.Г. Малоросійський гетьман Зіновій Богдан Хмельницький. // Наука і суспільство. – К., 1990.-№2 – С.19-35

2. Кримський С. Під сигнатурою Софії./ С. Кримський. – К. Вид. дім «Києво-Могилянська» академія, 2008. – 109с.

3. Кульчицький О. Світогляд українця // Українська душа: Зб. оригінальних досліджень української ментальності / Відп. ред. В. Храмова. – К.: Фенікс, 1992. – 128 с,

4. Оноприенко В.И. Антропологическая направленность творчества Григория Сковороды. // Філософія серця Григорія Сковороди і сучасність. – К.: МАУП, 2006. – 136 с.

5. Оссовская М. Рыцарь и буржуа./ М. Оссовская – М., Прогресс.,-1987. – 528 с..

6. Попович М. Григорій Сковорода: філософія свободи./ М. Попович. – К., Майстерня Білецьких, 2008. – 256 с.

7. Сковорода Г. Повне зібрання творів. Т.1,2/ Г. Сковорода – К.: Наукова думка, 1972.-531с

8. Скринник З. Проблема свободи в філософії Г. Сковороди. // Спадщина Григорія Сковороди і сучасність. – Львів: Світ, 1996. – 190 с.

9. Стеценко В., Галуйко Р. «Людиновимірність» української традиції філософії релігії.// Вісник Національного авіаційного університету. Філософія. Культурологія – К., 2013. – №2(18) – С.66-71.

10. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія. – Ч.2. – К.: Наукова думка, Основи, 1995. – 431 с.

11. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. Т I / Д.І. Яворницький – Львів: Свічадо, 1990. – 319 с.

О.А. Матюхіна.

ВЛИЯНИЕ КАЗАЦКОГО ЭТОСА НА ФИЛОСОФИЮ Г. СКОВОРОДИ

В статье исследуется влияние казацкого этоса на философию Г. Сковороды.

Ключевые слова: этос, качество, этническая доминанта «сроден труд», личная свобода, самореализация.

O. Matyukhina

THE INFLUENCE OF COSSACKS' ETHOS ON THE PHILOSOPHY OF H.SKOVORODA

The article is dedicated to the analysis of Cossacks' ethos and its influence on H. Skovoroda's philosophy.

Key words: ethos, Cossacks, "akin work" as the ethnic dominating idea, personal freedom, selfrealization.

УДК 316.152

Т.А. Пода

МАНІПУЛЯЦІЯ ЯК СПОСІБ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

Гуманітарний інститут Національного авіаційного університету

Анотація. Стаття присвячена соціально-філософському аналізу феномену маніпуляції, виявленню його складових та факторів, що його породжують.

Ключові слова: маніпуляція, маніпулятивний вплив, суспільна свідомість, суспільство, соціум, влада.

Вступ

У сучасному світі, який часто називають постіндустріальним, або інформаційним суспільством, спостерігається стрімкий розвиток комунікативних процесів, вдосконалення існуючих та створення нових форм комунікації, посилюється інформаційно-пропагандистське забезпечення політичних процесів, широко застосовуються різні форми маніпуляцій свідомістю громадян.

Маніпуляція суспільною свідомістю – актуальна у сучасному суспільстві тема, яка є предметом наукових дискусій та гострої полеміки, обговорюється представниками громадськості. Дослідженню проблематики маніпуляції суспільною свідомістю присвячені праці політологів, соціологів, психологів та істориків. Проте маніпуляція суспільною свідомістю розглядається, здебільшого, в контексті технологій політичної пропаганди, а наукових розвідок, які б досліджували феномен маніпуляції в рамках соціально-філософського дискурсу та аналізували ту небезпеку, яку породжує маніпулятивний вплив на суспільну свідомість, дуже мало.

Серед недосліджених питань, що актуалізують написання статті, можна також вказати на те, що маніпуляції розглядаються переважно в рамках психологічної та політологічної наукових парадигм. Широкого поширення набули практичні знання, такі як інструментарій, прийоми, способи і методи застосування маніпуляцій. Але для розуміння маніпуляції як соціального феномену необхідно розглянути його філософський зміст, що узагальнює соціально-філософський, політологічний та лінгвістичний дискурси. Саме цей аспект метою даного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Питання маніпуляції суспільною свідомістю тією чи іншою мірою досліджували С. Кара-Мурза, Е. Аронсон, Е. Пратканіс, І. Смірнов, Е. Безносюк, А. Журавльов, А. Манойло, Г. Грачов, І. Мельник, Д. Фролов, В. Сороченко, Р. Зульцман, К. Каландаров, В. Крисько, Р. Харріс, А. Михненко та ін.

Значний внесок вклад у розуміння проблеми маніпуляції людської свідомістю зробили представники Франкфуртської школи Г. Маркузе, Е. Фром, Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Ю. Хабермас.

Серед вчених, що аналізували феномен маніпуляції переважно з політологічної, психологічної і соціологічної точок зору, можна назвати праці Г. Шиллера, Е. Шострома, С. Кара-Мурзи, Н. Лімнатіса, М. Бабюка. Проте феномен маніпуляції не розглядався цими науковцями з точки зору його генези та розвитку. Так, М. Лімнатіс відносить появу маніпуляції, як суспільного явища тільки до буржуазного суспільства [1, с. 31]. Подібної точки зору дотримується і М. Бабюк, акцентуючи увагу на маніпуляції як похідній від відчуження – природного результату розподілу праці.

Основна частина

Маніпулювання свідомістю, як індивідуальною, так і масовою, – одне з найцікавіших та найменш досліджених питань у соціальній філософії. Питання впливу на свідомість індивіда та суспільство загалом є ключовим у багатьох сферах сучасної цивілізації. Різні методи впливу на свідомість завжди містять у собі певні елементи маніпулювання.

Саме поняття «маніпуляція», чи «маніпулювання», походить від латинського слова «manipulare». Його первинний зміст має позитивне значення «управляти», «управляти зі знанням справи», «надавати допомогу» тощо. Згідно з «Коротким оксфордським політичним словником», маніпулювання – використання певної ситуації на свою користь. У словниках європейських мов слово тлумачиться як поводження з об'єктами з певними намірами, цілями. Оксфордський словник англійської мови трактує маніпуляцію як «акт впливу на людей або управління ними зі спритністю, особливо зі зневажливим підтекстом, як приховане управління або обробка» [2, с. 12].

Якщо звернутися до історії, то ми побачимо, що маніпулювання суспільством є атрибутом політики і тісно пов'язане з поняттям «влада». Філософське осмислення проблеми маніпуляції свідомістю особистості було започатковане ще античними філософами. Так, на думку Платона, маніпуляція, хоча і є одним з явищ навколишньої дійсності, одночасно є унікальною, тому що є одним із засобів, що дозволяють підпорядкувати волю та навіяти людині не тільки певні думки, але і скерувати її на виконання певних дій без жодного фізичного примусу: «...Мистецтво переконувати значно відрізняється від інших мистецтв, оскільки воно примушує всіх рабськи служити собі добровільно, а не насильно...» [3, с. 75]. Проте варто зазначити, що саме поняття маніпуляції виникло в науці значно пізніше. Отже, в Античності немає прямого згадування цього феномена.

В епоху Відродження маніпулювання людьми виступає атрибутом політики, набуваючи форму «макіавеллізма». Н. Макіавеллі створив низку маніпулятивних правил, головним принципом яких було створення спотвореного сприйняття суспільства. Всі правила Н. Макіавеллі вимагали максимальної уваги до збереження зовнішнього боку поведінки маніпулятора, оскільки саме вона взаємодіє з оточуючими та може бути ними проаналізована.

Т. Гоббс, як і Н. Макіавеллі, вважав, що люди за своєю природою мають тенденцію до ворожого ставлення один до одного, говорив про ігнорування законності чи моральності, якщо мова іде про інтереси

держави [4]. Проте протилежними були погляди Ж. Руссо, І. Канта, Д. Дідро та інших, які базувалися на вірі в природну доброту людини. Також на необхідність оволодіння різними способами маніпуляції вказували М. Монтель, Б. Паскаль, Ф. Ларошфуко.

Науковці Г. Грачова та І. Мельник, які проводять аналіз культурно-історичної складової еволюції прихованого примусу особистості в різних часово-просторових умовах і різних сферах соціальної взаємодії, наголошують на тому, що сфера застосування маніпуляційних взаємодій поступово збільшується: починаючи свій розвиток із відносно обмежених сфер людського буття (політичної, дипломатичної, військової), індивідуальних форм (міжособистісної маніпуляції) і закінчуючи в наш час сферою масового суспільного маніпулювання.

Очевидним є факт, що сучасні форми суспільної маніпуляції мають мультимодальний характер. Це одна з дискурсивних соціальних практик домінуючих груп, направлених на поширення їх влади в суспільстві. Пов'язуючи владу з маніпуляцією, тим самим актуалізують її соціальну сутність, субстанційність, що виявляється через легітимацію нормативності (комунікаційні, поведінкові і світоглядні процеси). Отже, маніпуляція суспільною свідомістю, як технологія влади, здійснюється через ціннісно-нормативну сферу, соціально-культурні стереотипи суспільної свідомості.

Британський філософ З. Бауман справедливо вважає, що феномен маніпуляції ґрунтується на усвідомленні кожною людиною факту конечності власного буття, і це «усвідомлення породжує бажання трансцендентності. Кожна культура живе створенням і передачею від покоління до покоління смислів життя, і будь-який порядок тримається на маніпулюванні прагненням до трансцендентності; проте енергію, що породжується цим прагненням можна використовувати (або зловжити нею) по-різному, а переваги від її перерозподілу непропорційно розподіляти серед «клієнтів» [5].

Автор наголошує, що у сфері регульованого суспільством перерозподілу капіталізованої «енергії трансцендентності» можна поставити питання про істинність і хибність смислів життя і отримати на нього правильну відповідь. На думку філософа, енергією можна «зловживати», що і відбувається, коли можливість усвідомленого життя обмежується, приховується, чи подається у перекрученому вигляді. Аналізуючи сучасний простір мас-медіа, З. Бауман робить висновок, що «суспільна маніпуляція жагою трансцендентності неминуча, якщо індивідуальне життя потрібно прожити, то колективне життя триватиме, ... але існує тенденція до надлишкової маніпуляції, яка швидше веде у неправильному напрямку від можливостей, які пропонує життя, ніж наближує до них» [5].

Ця надлишкова маніпуляція, з точки зору З. Баумана, є результатом фундаментального конфлікту сучасного суспільства, в якому відбувається перенос провини з держави на індивіда за ті недоліки життєвих цінностей, що формуються культурою. «Тут знаходить своє втілення один з тих випадків, – пише Бауман, – коли ... інститути, покликані вирішувати проблеми, перетворюються на інститути, що їх

породжують ... Зняття провини з інститутів та покладання її на окремих осіб, що оголошувалися неадекватними, допомагає або розсіяти потенційно руйнівне роздратування, або трансформувати його в бажання до самоцензури і самокритики» [5].

Р. Мей, відомий американський теоретик екзистенційної психології, пов'язував маніпулювання із «сильною волею», з прагненням до влади. На думку дослідника, маніпулювання може набувати різних форм: індивід може маніпулювати не тільки іншими людьми, але і самим собою. Проте в обох випадках маніпулювання «не зміцнює владу, а, навпаки, підриває її». Подібного роду «сила волі» використовується як спосіб відмовитися від бажань, стримати ірраціональні спонукання. Людина із «силою волі», маніпулюючи собою, маніпулює й іншими [6].

У концепції Е. Шострома маніпуляції є атрибутом міжособистісних відносин, які формуються під впливом ринкових механізмів сучасного суспільства, що спонукає людей ставитися один до одного байдуже, як до речей. Е. Шостром стверджує, що маніпулювання є універсальним, проте вважає його лихом сучасної людини, не спроможної розраховувати на себе саму і тому змушену, за допомогою різних засобів і прийомів, контролювати інших і використовувати їх заради отримання благ. Причиною маніпулювання Е. Шостром вважає нездатність людей до повного розуміння та поваги до індивідуальності іншого. Джерелом маніпулювання, за Е. Шостром, стає соціальна ситуація, в якій сучасна людина почуває себе нерідко безпорадною, особливо тоді, коли необхідно зробити свідомий індивідуальний вибір.

Дослідник говорить про те, що особистість, яка здійснює маніпулятивні дії, одночасно є і суб'єктом, і об'єктом власних маніпуляцій. Особистість, яка змушена адаптуватися до соціальних і особистісних стосунків, одночасно маніпулює як собою, так і іншими. Маніпулятивна діяльність об'єднує ці дві складові особистості (маніпулятор і маніпульований), оскільки за допомогою придушення власного «Я» особистість прагне завоювати для себе певні блага, основні з яких – приховане використання і вплив на інших людей, контроль над ними [7]. Отже, можна відзначити, що вчені зосереджують свою увагу не тільки на описі змісту маніпуляцій, а й на пошуку причин, які змушують людину маніпулювати.

Як уже зазначалося, сучасні соціальні маніпуляції (наприклад маніпуляції в ЗМІ, реклама і таке інше) мають мультимодальний характер. Тобто маніпуляція – дискурсивна форма відтворення влади еліт; це також одна з форм соціальної інтеракції. Маніпуляція – це перш за все маніпуляція свідомістю людей – переконаннями, думками, нормами, цінностями, ідеологіями що контролюють їх поведінку. Це контроль загальноприйнятих групових соціальних репрезентацій, оскільки саме від них залежить, що роблять та говорять люди в різних життєвих ситуаціях впродовж життя. Маніпуляції – це такі соціальні практики, які відповідають інтересам певної соціальної групи і суперечать інтересам та порушують права тих, на кого ці практики скеровані.

Але разом із тим, якщо абстрагуватися від негативних конотацій, то маніпуляції можна розглядати як легітимне переконання. Різниця полягає в сприй-

нятті інформації реципієнтом. Різниця між негативною маніпуляцією і легітимним переконанням є незначною і може залежати від контексту: те, що є маніпуляцією для однієї людини, може не діяти на іншу. Крім того, одні і ті ж реципієнти можуть більшою чи меншою мірою піддаватися маніпулятивному впливу в різних ситуаціях. Серед легітимних форм маніпуляцій можна назвати такі механізми, як переконання, інформування, навчання, інструктаж, які впливають на знання, переконання, а отже, і на дії реципієнтів.

Аналізуючи маніпуляції потрібно вказати на те, що специфічними рисами, які відрізняють маніпуляції від переконання, є влада і домінування. Варто зазначити, що аналіз владного виміру маніпуляцій передбачає наявність засобів, за допомогою яких одні соціальні групи чи індивіди здійснюють контроль над оточуючими. Також для того, щоб здійснювати маніпуляції на соціальному рівні, агенти маніпуляцій повинні відповідати індивідуальним і соціальним критеріям, які дозволяють здійснювати вплив на оточуючих; необхідно мати доступ та контроль над соціальними ресурсами (мова іде про доступ до ЗМІ та інших форм соціального дискурсу). Наприклад, політики можуть використовувати соціальний дискурс як засіб реалізації своєї політичної влади, і як засіб підтримання та відтворення її у суспільстві. Те ж саме є справедливим і стосовно журналістів та ЗМІ, викладачів і університетів тощо.

У демократичних політичних режимах, де громадяни теоретично наділені рівними частками влади у вигляді голосу, демократична еліта для свого існування повинна переконати громадян у необхідності свого існування, доцільності здійснення того проекту соціальної дійсності, що його вона пропонує, підтриманні або зміні соціального порядку за її сценарієм. Для цього, зазвичай, необхідно переконати людей, що вони хочуть саме того, що їм пропонують. Відомий фахівець у галузі управління С. Паркінсон сказав: «У динамічному суспільстві мистецтво управління зводиться до вміння спрямовувати у потрібному напрямку людські бажання. Ті, хто досконало оволодів цим мистецтвом, зможуть досягти нечуваних успіхів» [8]. Головною стратегією управління стає формування норм поведінки, а для легітимності застосовуються соціальні технології.

Говорячи про постійне свідоме застосування маніпуляцій у сучасному суспільстві, варто також зазначити, що у ХХ столітті відбувається процес масовізації суспільної свідомості, який підготував ґрунт для активного впливу на нього в потрібному для маніпуляторів руслі. Виникає суспільство споживання, і через сферу споживання, бажання, переконання реалізується маніпулятивна практика. Поведінка реципієнтів у такому суспільстві стає визначеною, передбачуваною. Через програмування потреб, бажань, переконань здійснюється контроль та управління.

Масова людина не здатна мислити критично, її свідомість має формуватися ззовні та бути керованою. Маніпуляція стає формою ідеологічної практики, яка легітимована суспільством. Щодо цієї точки зору Ортега-і-Гассет пише, що феномен маніпуляції суспільною свідомістю пояснюється необхідність

духовного керівництва, духовної диктатури. «Більшість людей, – пише філософ, – не має поглядів. Народу притаманні лише оціночні судження. Непристосованість до теоретичного мислення заважає їм приймати розумні рішення та формувати правильну думку. Але без думки людство було б хаосом – навіть більше «історичним ніщо», тому «погляди треба впорснути їм під тиском, як мастило в машину» [9].

У сучасному інформаційному суспільстві у процесі маніпуляції особливе місце займає телебачення. Воно не тільки суттєво підвищує політичну культуру аудиторії, але й дозволяє здійснювати ілюзію контакту і швидкого зворотного зв'язку між суб'єктом і об'єктами маніпуляції.

Так, американський дослідник ЗМІ Р. Макнейл в книзі «Машина маніпулювання народом» ще в 1968 р. писав: «Телебачення стало причиною таких докорінних змін у засобах політичного інформування суспільства, подібних яким не відбувалося з часу заснування нашої республіки. Ніщо до розповсюдження телебачення не вносило таких жахливих змін до техніки переконання мас» [2].

Особливим інструментом у маніпуляціях свідомістю є громадська думка – судження людей, яке видається за колективне, де відбивається ставлення людей до подій та явищ у формі осуду чи схвалення. Громадська думка є регулятором діяльності суспільства. Вона є своєрідною посередницею між свідомістю людей та їхньою діяльністю. Актуалізована через засоби масової інформації, вона створює відчуття спільноти, коли кожен громадянин є частиною цілого і змушений діяти як всі.

Підсумовуючи вищевикладений матеріал, можемо сказати, що маніпуляція – це спосіб соціального управління свідомістю людей, який трансформує ціннісні компоненти і створює смислові горизонти для соціально-адаптованої поведінки. Маніпулятивна складова нормативної регуляції сприяє такі інтерналізації поведінкових стереотипів, за якої останні набувають сили звичок та примушують робити те, що необхідно для суспільства і збереження його власної ідентичності. Маніпуляція як похідна влади виконує функції соціального регулювання, управління та контролю.

Висновки

На різних етапах соціокультурного розвитку маніпуляція мала свої особливості, але як складова влади, вона, тією чи іншою мірою, свідомо чи несвідомо, була притаманна всій історії розвитку людства; вона є постійною складовою владних відносин та буде

існувати до того часу, поки буде існувати влада в будь-якій формі свого вияву. В історичному розрізі маніпуляції суспільною свідомістю змінювали свої форми, удосконалювали методи, адаптувалися до історичної дійсності, але незмінною залишалася їх соціальна основа – відносини підпорядкування. Маніпуляція суспільною свідомістю – це форма управління, технологія влади, яка базується на субстанційній основі і є феноменом соціально-культурного простору у своєму онтологічному вимірі.

Загальна стратегія маніпуляції полягає в зосередженні уваги на тих когнітивних і соціальних рисах реципієнтів, які роблять їх більш сприйнятливими і менш стійкими до маніпуляцій, в результаті чого останні перетворюються на жертву маніпуляцій, сприймаючи ті переконання і роблячи ті вчинки, яких вони б в іншій ситуації не чинили.

Головною ознакою маніпуляції суспільною свідомістю є її опосередкованість та перманентність, включеність у суспільну свідомість. Варто визнати той факт, що маніпуляція суспільною свідомістю не залежить від однієї людини чи групи людей, а є певним незалежним утворенням, яке пов'язане з духовно-нормативними стереотипами, які змінюються в процесі суспільного розвитку.

Список літератури

1. Лимнас Н. Манипулирование: сущность, проявление, пути снятия. М. 2000. – С. 31.)
2. Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. – М.: Эксмо, 2006. – 436 с. – [электронный ресурс] режим доступа: <http://www.kara-murza.ru/books/manipul/manipul145.htm>
3. Платон. Диалоги. – Харків: Фолио. 2008. – 349 с.
4. Мележик И.Н. Понятие, происхождение и природа государства в политическом учении Т. Гоббса // Актуальные проблемы истории политических и правовых учений. – М., 1990. – С. 104–122.
5. Бауман З. Индивидуализированное общество / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева. – М.: Логос, 2005. – 390 с.
6. Мэй Р. Любовь и воля. – М.: «Рефл-бук» – К.: «Ваклер», 1997. – 384с.
7. Шостром Э. Человек-манипулятор. Внутреннее путешествие от манипуляции к актуализации. М., 2008. – 192 с.
8. Паркинсон С., Рустомджи М.К. Искусство управления // Пер. с англ. Н.И. Горанской, Е.Н. Мамонтовой – Санкт-Петербург: Лениздат, 1992 – с.143.
9. Ортега-и-Гасет, Х. Выбранные творения. К.: Основы, 1994. 424 с. – С. 15-139.
10. Грачев Г.В. Информационно-психологическая безопасность личности: состояние и возможности психологической защиты. – М.: Изд-во РАГС, 1998 – 125 с.
11. Каландаров К. Х. Управление общественным сознанием. Роль коммуникативных процессов. – М.: Гуманитарный центр «Монолит». – 1998. – 80 с.

Т.А. Пода

МАНИПУЛЯЦИЯ КАК СПОСОБ ТРАНСФОРМАЦИИ ОБЩЕСТВЕННОГО СОЗНАНИЯ

Статья посвящена социально-философскому анализу феномена манипуляции, выявлению его составляющих и факторов которые его порождают.

Ключевые слова: манипуляция, манипулятивное воздействие, общественное сознание, общество, социум, власть.

T. Poda

MANIPULATION AS A WAY OF TRANSFORMATION OF SOCIAL CONSCIOUSNESS

The article is devoted to the socio-philosophical analysis of the phenomenon of manipulation, identify of its components and factors that generate it.

Keywords: manipulation, manipulative influence, social consciousness, community, society, power.